

БУХОРО ВОҲАСИ МАРОСИМЛАРИДА ПИШИРИЛАДИГАН ТАОМЛАР ВА УЛАРНИНГ БУГУНГИ КУНДАГИ АҲАМИЯТИ ХУСУСИДА

<https://doi.org/10.53885/edinres.2022.6.6.026>

*Юсупова Манзура Ўктамовна,
Бухоро давлат университети
жаҳон тарихи кафедраси катта ўқитувчиси*

Аннотация. Бухоро воҳаси аҳолисининг кўпчилигини ташкил этган ўзбек ва тожиклар, туркий ва форс тожик тилларида гапирувчи этнослар ва этник гуруҳларнинг ўзаро узоқ давом этган этник ва маданий алоқалари натижасида шаклланган. Бизга маълумки, дунёдаги ҳар бир тараққий этган маданиятли халқнинг ўз тили, урф – одати, адабиёти, осори – атиқалари, анъанавий, моддий ва маънавий бойликлари бўлади. Ўзбек халқи ҳам дунёдаги энг қадимги маданий халқлардан бири сифатида мана шундай хазинага эгадир. Халқимизнинг анъанавий удумлари, урф – одат ва маросимлари ниҳоятда бой, кўп қиррали ва сермазмун бўлиб, уларнинг кўпларига мустақилликка эришганимиздан сўнг қайта ҳаёт бағишланди, ҳамда ўрганишига, ривожлантиришига катта эътибор берилди.

Таянч сўзлар: урф – одат, қадрият, ҳайит, фотиҳа, чимилдиқ, мавсумий маросимлар, кўп таомли маросимлар, бир таомли маросимлар, гап-гаштаклардаги таомлар, қатлама

О БЛЮДАХ, ПРИГОТОВЛЕННЫХ НА ОБРЯДАХ БУХАРСКОГО ОАЗИСА, И ИХ ЗНАЧЕНИИ В НАШИ ДНИ

*Юсупова Манзура Ўктамовна,
Бухарский государственный университет
старший преподаватель кафедры «Всемирная история»*

Аннотация: Бухарский оазис образовался в результате давних этнокультурных связей между узбеками и таджиками, тюркоязычными и ираноязычными этносами, этносами, составляющими большинство населения. Мы знаем, что каждая развитая цивилизованная нация в мире имеет свой язык, обычаи, литературу, артефакты, традиционные, материальные и духовные богатства. У узбекского народа, как у одного из древнейших культурных народов мира, есть такое сокровище. Традиционные обычаи, традиции и обряды нашего народа чрезвычайно богаты, многогранны и содержательны, и многие из них были возрождены со времен обретения независимости, а их изучению и развитию уделяется большое внимание.

Ключевые слова: обычай, значение, хайит, фатиха (помолвка), чимильдык, сезонные обряды, многоблюдные обряды, одноблюдные обряды, трапезы на посиделках, слоенны

ON THE DISHES COOKED AT THE CEREMONIES OF THE BUKHARA OASIS AND THEIR SIGNIFICANCE TODAY

*Yusupova Manzura Uktamovna,
Bukhara state university, Senior Lecturer of Department "World history"*

Annotation: The Bukhara oasis was formed as a result of long-standing ethno-cultural ties between Uzbeks and Tajiks, Turkic-speaking and Iranian-speaking ethnic groups, ethnic groups that make up the majority of the population. We know that every developed civilized nation in the world has its own language, customs, literature, artifacts, traditional, material and spiritual wealth. The Uzbek people,

as one of the most ancient cultural peoples of the world, has such a treasure. The traditional customs, traditions and rituals of our people are extremely rich, multifaceted and meaningful, and many of them have been revived since independence, and much attention is paid to their study and development.

Key words: custom, meaning, hayit, fatiha (engagement), chimildyk, seasonal rituals, multi-observer rituals, one-observer rituals, meals at gatherings, puff pastry

Бухоро воҳаси аҳолисининг кўпчилигини ташкил этган ўзбек ва тожиклар, туркий ва форс тожик тилларида гапирувчи этнослар ва этник гуруҳларнинг ўзаро узоқ давом этган этник ва маданий алоқалари натижасида шаклланган. Бизга маълумки, дунёдаги ҳар бир тараққий этган маданиятли халқнинг ўз тили, урф – одати, адабиёти, осори – атиқалари, анъанавий, моддий ва маънавий бойликлари бўлади. Ўзбек халқи ҳам дунёдаги энг қадимги маданий халқлардан бири сифатида мана шундай хазинага эгадир. Халқимизнинг анъанавий удумлари, урф – одат ва маросимлари ниҳоятда бой, кўп қиррали ва сермазмун бўлиб, уларнинг кўпларига мустақилликка эришганимиздан сўнг қайта ҳаёт бағишланди, ҳамда ўрганишга, ривожлантиришга катта эътибор берилди. Бухоро воҳасида олиб борилаётган дала тадқиқотлари натижасида Бухоро воҳаси аҳолиси томонидан маросимларнинг ўтказилиши, маросимлардапишириладиган таомларнинг пишириш усуллари, хусусиятлари, қўлланилиши, мифалогияси тўғрисида маълумотлар тўплашга киришилди. Бухоро воҳаси этнограф олимлари А.Ш.Жумаев, М.Б.Қурбоновалар ҳамкорлигида маросимларни ўрганиш борасида кенг қамровли ишлар йўлга қўйилди.

Илмий тадқиқотлар, изланишлар натижаси этнограф олимлар томонидан қуйидагича таҳлил қилинди, хулосаланди ва инсон умри давомида унга ҳамроҳлик қилиб келувчи оилавий маросимларни ўрганиш жараёнида шартли равишда етти турга (“оёқ боғлаш” (илк қадам қўйган боланинг оёғини боғлаб, ота – онаси томонидан ўтказиш мажбур қилинган маросим) ажратилди. Бу маросим воҳанинг турли ерларида турлича тартибда ўтказилган ва “бешик тўйи”, “суннат тўйи”, “мучал тўйи”, “никоҳ тўйи маросимлари”, “мотам маросимлари” га ажратилган. Воҳада азал – азалдан қуда – анда ришталари “Қудачилик минг йилчилик” деганларидек фарзанд кўриш билан мустаҳкамланган. Зеро фарзанд оилани мустаҳкамлайди ва унинг таянчи ҳисобланади. Янги меҳмон дунёга келиши билан янги бахт, янги орзу – умидлар қурилиб, эл – улус, қавм – қариндошлар ҳамжиҳатлигида кенг байрамона кайфиятда тантана қилиниб, тўй маросими тарзида ўтказилган.

Ҳар бир халқ ўзининг маросимлари ва бу маросимлар пишириладиган хилма хил таомлари билан бир бирдан ажралиб туради. Бухоро воҳасида энг кўп таомлар дон ва донли маҳсулотлардан тайёрланган. Бунда тегирмонлар муҳим аҳамият касб этган. Арпа ун, жўхори ун, буғдой ун, маккажўхори унларидан нон ва турли хилдаги хамирли таомлар тайёрланган бўлса, мош, ловия, гуруч, нўхатларсиз таомларни тасаввур ҳам этиб бўлмаган. Бу борада этнограф олим Аҳмаджон Аширов ўзининг “Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари” асарида тўхталиб ўтган бўлиб, “Ҳар бир халқнинг бошқасидан ажратиб турувчи муҳим этнографик белгиларидан бири унинг маросимлари” эканлигини таъкидлаб ўтган. Маросим инсон ҳаётида моддий ва маънавий талаб ва эҳтиёж орқали юзага келадиган ижтимоий ҳодисадир. Ҳар қандай маросим у ёки бу халқнинг маълум бир тарихий тараққиёти босқичидаги ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ҳамда маданий ривожланиш даражасини кўрсатувчи асосий белгиларни ўзида мужассамлаштирган ҳолда вужудга келади ва яшайди.

Бухоро воҳасида ҳам турли туман маросимлар ва таомлар мавжуд бўлиб,

улар асрлар, йиллар давомида ўз аҳамиятини йўқотмаган ва воҳа аҳолисининг анъанавий маросимий таомлари икки турга бўлинади:

1. Бир таомли маросимлар – бундай таом кўпинча хатми куръон, мотам маросимида пиширилган. Когон тумани Жанафар қишлоғида яшовчи Хасанова Нозик буви берган ахбортларига кўра: 1940-70 йилларда одамларда шароит анча оғир бўлган бўлиб, таом пиширишга ҳам одамларнинг қўли калталиқ қилган ва ўтказиладиган маросимларга ҳам битта таом пиширилган. Менинг никоҳ тўйим ҳам шундай қийинчилик пайтида ўтказилган ва “Нонкабоб” пиширилган. Қўй суйиш қаерда дейсиз, одамлар бир бурда нонга ҳам рози бўлганлар. Нонкабобга картошка бўлмаганлиги учун шолғом солинган.

2. Кўп таомли маросимлар. Бу таомлар мавсумий маросимларда, тўй маросимларида ва турли хилдаги кўнгилочар маросимлар (гап, гаштак, туғилган кун)да пиширилган ва витаминларга бой, қувват берувчи, лаззатли таомлар бўлиб, шунингдек, даволовчи, парҳез таомлари сирасига ҳам киради.

Пишириладиган таомлар мифалогик хусусиятга эга бўлиб, воҳа аҳолиси таомга солаётган ҳар бир масаллиққа алоҳида эътибор қаратган. Маросим бошлангандан то тугагунга қадар нон етакчи ўринда бўлган.

Воҳада нон ва патирларнинг ўнлаб хиллари тайёрланган, жумладан, кўпкан нон(оширма нон), ширмой нон, кунжутли нон, жиззали нон, қайирма нон, седанали нон, товатош нон, кумач нон, пиёзли нон, кадили нон, патир, қатпатир, курқц патир (тот патир), сутли патир, жиззали (жиззиқли) патир,қийма патир, кўк патир, қозон патир, қотирма, қатлама каби кўплаб турлари тайёрланган. Шунингдек, воҳада жўхори унидан зоғора нон, арпа унидан арпа нон, тарик унидан тарик (Воҳада хамиртурушга қилинган нон “кўпкан” нон дейилади. Бухоро ва Самарканд вилоятлари баъзи туманларида кўпкан нон “оширма нон” деб аталади.) нон, тарик зоғора ҳамда қурғоқчилик келган йилларда кепакдан кепак нон истеъмол қилишган. Кейинчалик тарик ҳамда жўхори унидан қилинган зоғора нонлар истеъмолдан чикиб борди. Бўғдой унидан нон тайёрлаш аҳҳолига кўпроқ маъқул бўла бошлади. Ноннинг сифатли чиқиши хамирнинг ийланишига (қорилишига) ва хамиртуруш (ачитки)нинг сифатига боғлиқ бўлган. Воҳа кўнғиротлари ачитқини – “хамиртуруш”, жуз, дўрмонлар – “кўптирма”, қатағон, турк ва ўшорлар “келдирма”, тожиклар эса “нони расида” деб номлаган ва у билан боғлиқ ирим-сиримларга ҳам амал қилинган. Жумладан, хамиртуруш устидан мушук сакраб кетса ёки куёш нури тушса, нон “туллаб” холади, деб тушунилган (ноннинг юзи доғ бўлган) ва, у навбатида, юқоридаги ҳолатлардан эҳтиёт қилинган. Хамиртурушни ивитиш пайтида эса, хамир қориладиган қорсан товоқ; (тол товоқнинг каттаси, чуқур товоқ, лаган) гардишидан “эмнинг-диминг шу бўлсин”, деб уч марта айлантириб олишган. Хамирнинг ошишига қараб, хамир муштлаган аёлга баҳо берилган. “Кўнгли қора, қўли оғир аёлнинг хаамири тезда кўпчимаиди, кўнгли тоза, қўли енгил аёлнинг хаамири тезда кўпчиди”, деган нақлга ишонишган. Хамир ҳар доим супрада ёйилиб, қорсан (катта) товоқда қорилган. Хамир қориб бўлгач, аёллар қўлини ювмасдан бошқа ишга берилмаган. Хамирдан зувалалар қилиш учун пичоқ ишлатилмай, қўл билан узилган. Гўё хамирни пичоқ билан кесса, кишининг насибаси ҳам кесилар эмиш. Шу ақидадан келиб чиқиб, нон ҳам фақат қўл билан синдирилган. Ҳомиладор аёл нон ёпганда тандир сувидан ичмаслиги, қосов устидан ҳатлаб ўтмаслиги таъкидланган, акс ҳолда, фарзандининг юзи доғли (сепкилли) бўлади, деб ишонишган. Бешиқ тўйларида ҳам кулча қилиниб, бешиқ бошига қўйилган, боланинг соч тўйи ва қокил тўйларида кулчалар пиширилиб тарқатилган. Бундан ташқари, боланинг оёқ чиқариши билан боғлиқ маросим кулчаларини тайёрлаш ва тарқатиш одат тусига кирган. Келин - куёвга атаб пиширилган махсус ёғли кулчалар чимилдиқ дастурхонига ҳам қўйилган. Хусусан тожикларда “қиз

кўрди”да, келиннинг онаси бир дастурхон келин кулча қилиб юборилган, бу хилдаги кулчалар никоҳ тўйида пиширилиб, куёв кулча деб номланган, Бундай кулчаларни қилишдан мақсад, келин-куёвнинг ризқли ва серфарзанд бўлишига ишора қилинган.

Халқимизнинг маросимлари шу қадар кўпки, бу маросимларда пиширилиб келаётган таомлар, уларнинг тарихий илдизлари узоқ асрларга бориб тақалган десак, адашмаган бўламиз ва рус олимлари В.П.Аникин, Ю.Г.Круглов, Л.В.Покровскаялар ва ўзбек фольклоршуноси Б.Саримсоқов, М.Жўраев ўзининг мавсумий маросим фольклорига мавсумий маросим фольклорини тўрт гуруҳга бўлиб ўрганганидек, биз ҳам маросим таомларини қуйидаги гуруҳларга бўлиб ўрганишга ҳаракат қилдик.

Қишги маросим таомлари: Гап – гаштаклар кўпроқ ўтказилган. Йил бўйи тинмай меҳнат қилган халқимиз қиш фаслини осуда ва зерикарсиз ўтказиш мақсадида, ёши тенг бўлган, яъни ҳамтенг жўралар, дугоналар, ёру дўстлар йиғилишиб зиёфат ўтказишган. Бу зиёфат воҳанинг турли жойларида турлича айтилади: гап, гаштак, гурунг, ўтириш, улфатчилик. Бу зиёфат ҳар бир уй эгасининг розилиги билан уларнинг уйида навбат билан ташкил этилган. Дастурхон безаш ва таомга кетадиган маҳсулот учун ўртага пул ташланган. Бир киши бошчилик қилган. “Ҳисобли дўст айрилмас” нақлига амал қилишган ва турли хилдаги тансиқ таомлар пиширилган.

Баҳорги маросим таомлари: Шох мойлаш, лой тутиш (кўп жойларда хашар деб ҳам юритилган), Наврўз байрами, қозон тўлди, дарвешона, мучал билан боғлиқ бўлган маросимларда махсус таомлар: сумалак, ҳалим, ҳалиса, чучвара (тушбера, барак, майдаош)

Баҳор фасли турли-туман байрам ва маросимларга тўла палла ҳисобланиб, бу даврлардаги маросимларда ўзбекларнинг табиат билан боғлиқ қадимий фалсафий қарашлари ўзини яққол намоён этади, шу сабабли бундай урф-одат ва маросимлар доимо тадқиқотчиларнинг диққат-эътиборини ўзига жалб этиб келган. Шунинг учун қузатувлар натижасида баҳорги маросим “деҳқон ҳисоби” билан бошланиб, анъанага кўра баҳорги шудгор олдидан «ис чиқариш» маросими ўтказилганлиги аниқланган. “Ис” барча хонадон аёллари томонидан чиқарилган ва дала ишлаётганларга юборилган. Бу удум «ис» деб юритилган. Қозонда мой яхши қизитилиб, сўнгра унга кесилган хамир ташланган. Гўёки, марҳумлар ана шу мой қизишини эшитиб, «ис» пиширилганда чиққан ҳиддан баҳраманд бўлар ва руҳлари шод бўлишиб, қариндош-уруғларига омад тилашар эмиш. “Деҳқон ҳисоби” ва у билан боғлиқ урф-одат ва маросимлар махсус тадқиқ этилмаган бўлса-да, А.Нарзикулов, З.Исоқов, А.Аширов ва бошқа олимларнинг этнографик тадқиқотларида қимматли манба сифатида билдирилган. Шох мойлар маросими баҳорда қўш чиқариш билан боғлиқ бўлган. Деҳқонлар йил давомида экин-тикин мўл-ҳосил беришига умид қилиб биринчи қўш ҳайдайдиган хўкиз шохига зигир мойи сурганлар. Маросимда деҳқончилик пири – бободеҳқондан мўл ҳосил бўлишини тилаб ният қилишган.

Баҳорги маросимлар аҳоли орасида зўр қизиқиш билан ўтказилиб, қишнинг совуқ кунларидан сўнг баҳорнинг яшиллик оламига бурканган илк кунларини ўзгача завқ ва шавқ билан кутиб олишади. Ҳар бир оила кўкликлардан (беданинг илк ниш урган баргларида, қийчидан) турли хил пишириқлар ва тансиқ таомлар таёрлайди. Баҳорги маросимларни ўтказаётган ҳар бир оила эса ўз имкониятига қараб тансиқ таомлар (кўпинча палов), кўкат сомсалар, бўғирсоқлар тайёрлаб, баҳорнинг сеvimли таоми сумалакни тайёрлашади.

Ёзги маросим таомлари: Чой момо маросими ўтказилиб, ҳавонинг ҳаддан ташқари исиб кетиши ёз фаслида енгил овқатларга бўлган эҳтиёжни оширади. Шунинг учун ёзда ўтказиладиган маросимларда енгил ва тез хазм

бўладиган, ёғсиз овқатлар: шўрва (нўхат шўрва, ловияли шўрва, уноши) пиширилган.

Кузги маросим таомлари: Шамол чақириниш маросими ўтказилган ва аҳолининг асосий юмуши етиштирилган ҳосилни йиғиб, териб олишдан иборат бўлган. Қовун сайли, ҳосил байрамлари кенг нишонланиб, пишириладиган таомлар асосан донли экинлардан тайёрланган. Палов, шавла, қайиш (лўбло қайиш), гўжа таоми.

Эътиборли томони шундаки, мавсумий маросим таомлари кўпинча инсоннинг биологик эҳтиёжини қондириш мақсадида эмас, балки бало – қазолардан асровчи озиқ – овқат ёки маросимий қурбонлик сифатида истеъмол қилинган. Маросим таомлари нафақат оилавий маросимлар – бешик тўйи, суннат тўйи, никоҳ тантаналари ва мотам маросимларида, балки Биби Сешанба, мушкулкушод, ашурлик, мавлудхонлик каби аёллар иштирокида ўтказиладиган махсус диний маросимлар тайёрланган. Шунингдек, Рамазон ва қурбон ҳайитларида, Наврўз ва сумалак сайлида, оммавий халқ сайиллари (ҳосил байрами, пахта байрами) да – палов, шўрва, чучвара, шавла, ҳолвайтар, ҳалим, сумалак, атала каби ўнлаб махсус маросимий таомлар тайёрлаш анъанаси анъанаси давом этган. Бу маросим таомларини пишириш ва биргаликда истеъмол қилиш одамлар орасида дўстлик, ижтимоий ҳамкорлик ва қариндошлик алоқалари жадаллашувига, айрим ҳолларда таомнинг ўзи дўстлик ёки қариндошлик ришталари шаклланишига сабаб бўлган. Яна шуни қайд этиш керакки, маросим таомлари одамларни бирлаштирибгина қолмай баъзан уларни ажратишга ҳам сабаб бўлган. Бундай маросим таомлари ижтимоий вазифасини бажариш билан бирга ижтимоий табақаланиш каби қарама – қарши амални ҳам бажарган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. А.Аширов: Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари. - Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистан Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007. - Б.73

2. Курбонова М.Б. Бухоро воҳаси ўзбек а тожикларининг анъанавий таомларн (XIX аср охири - XX аср бошлари). Тарих фанлар номзоди илмий даражасини олиш учун диссертация. (Кулёзма ҳуқуқн). -Тошкент, 1994, 73-79-бетлар.

3. М.Жўраев: Ўзбек мавсумий маросим фольклори. Т.: “Фан” нашриёти.2008. –Б. 16

4. М.Жўраев. Л.Худойкулова: Маросимнома.//.Алишер Навоий номидаги миллий кутубхона нашриёти.Т.:2008. – Б. – 6.

5. Охунжон Сафаров, Мелс Махмудов. Оила маънавияти. – Б. – 127

6. Дала тадқиқоти материаллари